

दलित समुदायको अवस्था

२.१. दलित शब्दको अर्थ र परिभाषा

दलित शब्दको प्रयोग भारतीय आन्दोलनबाट प्रारम्भ भएको हो । भारतीय दलित आन्दोलनका अगुवाहरूले दक्षिण एशियाली समाज र विशेषतः भारतीय समाजमा प्राचीन वर्णाश्रम व्यवस्थाले छुत र अछुत भनेर विभेद गर्दै आएको मानव समुदायलाई दलितको संज्ञाले सम्बोधन गरेका थिए । नेपालमा वि.स.२०२४ सालदेखि दलित आन्दोलनमा यो शब्द प्रयोगमा आयको थियो ।

त्यस अघिसम्म नेपाली समाजमा शुद्र, अछूत जाति र हरिजन जस्ता शब्दहरू प्रचलित थिए । अझ भिन्ना भिन्नै थरअनुसार भिन्ना भिन्नै पदावलि प्रयोग हुन्थे जसले गर्दा एउटै समस्या उस्तै उत्पीडन र समान पीडा भए पनि दलितहरूमा खण्डित अवस्था विद्यमान थियो । अतः दलित शब्द जात व्यवस्थाले गरेको उत्पीडनमा बाँचेको र अछूतको अपमान भोगेको सबै नश्ल र थरका मानिसहरूलाई एकिकृत गर्ने र एउटै परिचय दिने साझा पदावली बन्न पुग्यो । यद्यपि तत्कालिन पञ्चायति व्यवस्थाले यो शब्दमाथि नै प्रतिबन्ध लगाएको थियो ।

सारतः दलित सक्कली श्रमजीवी सभ्यताको सूत्रधारमा भौतिकशास्त्री र संघर्षशील मानवको साझा चिनारी बोधक पदावली हो । जसले एकता र परिवर्तनको सन्देश दिन्छ ।

अतः निष्कर्षमा हिन्दु वर्णाश्रम जात व्यवस्थाले शुद्र र अछूतको रूपमा विभेद गर्दै आएको तर मानव समाज र सभ्यताको इतिहासमा श्रमिक, शिल्पकार र परिवर्तनकारीको रूपमा अटुट योगदान गर्दै आएको तर अफसोच आजको युगमा समेत छुवाछूत र भेदभावको अमानवीय पीडा भोगिरहेको विभिन्न नश्लभित्रका तर उस्तै उत्पीडनमा रहेका मान्छेहरूलाई दलित भनिन्छ ।

राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन, २०७४ मा दलित समुदाय भन्नाले राष्ट्रिय दलित आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले परिभाषित गरेको समुदायलाई सम्झनु पर्छ भन्ने उल्लेख भएको छ ।

२.२ दलितको आर्थिक अवस्था

वि.सं २०७८ को जनगणनाअनुसार नेपालका दलितको कुल जनसंख्या ४,१५,५,९१७ रहेको छ । दलित समुदायको आर्थिक अवस्था पनि कमजोर रहेको छ । कुल दलित जनसंख्यामध्ये ४२ प्रतिशत दलित गरिवीको रेखामुनी रहेको छ । स्रोत र साधनहरू माथिको पहुँचको अभाव, गरिवी, शिक्षाको अभाव र रोजगारीका पर्याप्त विकल्प नहुँदा दलित समुदायको खाद्य अधिकार दिनानुदिन कुण्ठित हुँदै जानुले उनीहरू संकटोन्मुख छन् भन्ने बुझिन्छ ।

२.३ सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था

जातीय छुवाछूत र भेदभावका घटना विगतदेखि हुँदै आईरहेको छ । समाजमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकास सँगै सामाजिक बनौट, रहनसहन, संस्कृतिमा समय अनुरूप विकास हुँदै गएता पनि अझै पनि सामाजिक रुढिवादी संस्कार र सोचले गर्दा समाजमा नेपालको संविधानले परिकल्पना गरे अनुसारको परिवर्तन अझै भैसकेको छैन । जातीय विभेद अन्त्य गर्ने तथा दलितको हक हित संरक्षणका लागि राज्यका जिम्मेवार राजनीतिज्ञ तथा

सरोकारवाला व्यक्तिहरूनै यसप्रति संवेदनशिल र प्रतिबद्ध हुनु पर्ने देखिन्छ। दलित समुदाय आर्थिक रूपमा सम्पन्न, शैक्षिक रूपमा सबल, सामाजिक रूपमा प्रगतिशिल र राजनीतिक रूपमा सचेत हुन आवश्यक छ। दलित समुदायको परम्परागत पेशालाई अझ आधुनिकिकरण गरी जिविकोपार्जन मात्रै होइन व्यावसायिकिकरण गर्न आवश्यक रहेको छ। यसको लागि सबै तहको सरकारबाट उपयुक्त वातावरण र लगानी गर्न आवश्यक रहेको छ। दलित समुदायको अवस्था विश्लेषण गरी आगामी राष्ट्रिय जनगणनामा दलित समुदायको आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक, शैक्षिक, पेशागत लगायतका वास्तविक तथ्यांक सम्बन्धित सरोकारवाला सबैले उपलब्ध गराई दलितको उत्थानका लागि उपयुक्त नीति तथा रणनीति तर्जुमा गर्न सहयोग पुग्ने हुनाले सबै सरकारी, गैर सरकारी निकाय तथा प्रदेश, स्थानीय तह र लक्षित वर्गको यसतर्फ ध्यान पुग्न आवश्यक छ।

२.४. राजनीतिक अवस्था

राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त राजनीतिक दलहरूमा दलितको प्रतिनिधित्व

राजनीतिक दलहरूबाट प्राप्त जानकारी अनुसार राजनीतिक दलहरूको केन्द्रीय कमिटीमा निम्नानुसार दलितको प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ।

क्र.सं.	राजनीतिक दलको नाम	जम्मा सदस्य संख्या	दलित महिला सदस्य संख्या	दलित पुरुष सदस्य संख्या	जम्मा दलित सदस्य संख्या	कैफियत
१	नेपाली काँग्रेस	१४७	३	७	१०	
२	नेकपा एमाले	३०१	६	१४	२०	
३	नेकपा (माओवादी केन्द्र)	३४३	१३	१८	३१	
४	राष्ट्रिय स्वतन्त्र पार्टी	३०५			३	
५	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी	१०८	२	१	३	
६	जनता समाजवादी	५१४			३०	

२.५. शैक्षिक अवस्था

क्षेत्र	राष्ट्रिय औसत	दलित समुदाय	मधेशी दलित
साक्षरता	५९	४९ प्रतिशत	३४
कक्षा ८ अध्ययन पूरा गर्ने		२५ प्रतिशत	१२
एस.एल.सी. उत्तिर्ण गर्ने		१.६ प्रतिशत	०.८

२.६. स्वास्थ्य तथा सरसफाईको अवस्था

विषय/क्षेत्र	अन्य महिला	दलित महिला	दलित
परिवार नियोजनको साधनको पहुँच	५३ प्रतिशत	४३	
गर्भावस्थामा स्वास्थ्य चैकी जाने	६३.५	४० प्रतिशत	
स्वास्थ्य संस्थामा सुत्केरी गराउने	४८.५२	२६.४	
आइरन चक्की लिनेहरू	५१	२८	
खोप लिने	९०	८६	
आफ्नै आम्दानीबाट आफ्नो स्वास्थ्य उपचार खर्च व्यहोर्न सक्ने	५५.५		६५ प्रतिशत
बाल विवाह			६० प्रतिशत
सुधारिएको शौचालय			३५ प्रतिशत

२.७. रोजगारीको अवस्था

यसरी अधिकांश दलित समुदाय उपयुक्त रोजगारीका अवसरबाट बञ्चित हुन पुगेका छन् । ठूलो रकम लगानी, उपयुक्त सीप र उच्च शिक्षाको अभावले दलित युवा रोजगारीका लागि कम आय हुने, न्यून आकर्षक मानिने र रोजगारिका लागि जोखिमयुक्त मुलुकहरू भारत तथा खाडी मुलुकमा बढी जाने गरेको पाईन्छ । राष्ट्रिय योजना आयोगले सन् २०१९ मा गरेको अध्ययन अनुसार बहुआयामिक गरीबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या जड.ठ प्रतिशत छ । तर दलित समुदायको भने ४२ प्रतिशत जनसंख्या गरीबीको रेखामुनि रहेको बाट दलित समुदाय गरिबीबाट आक्रान्त रहेका छन् भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ ।

ब्राहमण/क्षेत्री	६३
जनजाति	१९.५५
मधेसी	१५.९५
दलित	१.९४

२.८. जनसंख्या अवस्था

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार दलित समुदायको जनसंख्या

सि.नं.	जातजाति	जनसंख्या	प्रतिशत	कैफियत
१	विश्वकर्मा	१४७००१०	५.०४	
२	परियार	५६५९३२	१.९४	

३	मिजार	४५२२२९	१.५५	
५	चमार/हरिजन/राम	३९३२५५	१.३५	
६	मुसहर	२६४९७४	०.९१	
८	दुसाध/पासवान/पासी	२५०९७७	०.८६	
९	तत्मा/वत्वा	१२६०१८	०.४३	
१०	खत्वे	१२४०६२	०.४३	
११	धोवी	१०१०८९	०.३५	
१२	बाँतर/सरदार	६१६८७	०.२१	
१३	कोरी	२०६७०	०.०७	
१४	डोम	१९९०१	०.०७	
१५	बादी	११४७०	०.०४	
१६	खटिक	९१५२	०.०३	
१७	गाइने	६९७१	०.०२	
१८	सरवरिया	५७९३	०.०२	
१९	धनकार/धरिकार	४०९०	०.०१	
२०	हलखोर	२९२९	०.०१	
२१	नटुवा	२८९६	०.०१	
२२	ढाँडी	२३३९	०.०१	
२३	चिडिमार	१६१५	०.०१	
२४	किसान	१४७९	०.०१	
२५	कलार	९३१	०	
२६	जम्मा:	३९००४६९	१३.३८	

स्रोत: राष्ट्रिय तथाङ्क कार्यालयको जनगणना २०७८

जम्मा जनसंख्या: २९१६४५७८

दलित समुदायको जनसंख्या: ४१५५९१७

२.५ गरिबीको अवस्था

देशमा १५.३२ प्रतिशत पहाडी दलित र ४४ प्रतिशत मधेशी दलित शुद्ध भूमिहीन अवस्थामा रहेका छन् । कृषि भूमिहीनको परिभाषाअनुसार पहाडमा ७७ प्रतिशत र तराईमा ९० प्रतिशत दलित भूमिहीनताको अवस्थाबाट गुज्रिरहेका छन् । ती अधिकांश भूमिहीन दलितहरू जमिनदार वा भूमिपतिको जमीनमा दशकौंदेखि निरन्तर काम गरेरै गुजारा चलाउँदै आईरहेका छन् । नेपालका ग्रामीण भेगका दलित समुदाय अभैपनि बालीघरे प्रथाबाट जीविका धान्न बाध्य छन् । हरूवा, चरुवा, बोनी प्रणाली उनीहरूको जीवन धान्ने माध्यम बन्ने गरको छ । शिक्षामा दलित स मुदाय असाध्यै पछाडि परेको छ । त्यसोहुँदा दलितको साक्षरता दर ५२.४ प्रतिशत मात्र रहेको छ । जबकि राष्ट्रिय औषत साक्षरता दर ६५.९ प्रतिशत छ । तराईमा दलितको साक्षरता दर त अभै कम ३४.५ प्रतिशत छ । दलित समुदायका १.६ प्रतिशतले मात्र एसएलसी उत्तीर्ण गरेका छन् । त्यो संख्या स्नातक तहसम्म पुग्दा ०.८ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै दलित महिलाको साक्षरता ४५.५ प्रतिशत रहेको छ । यो तथ्यांकले दलित समुदायको शिक्षामा कहालिलाग्दो अवस्थालाई चित्रण गर्छ ।

राष्ट्रिय योजना आयोगका अनुसार राष्ट्रिय औषत आयु ६८ दशमलव ८ वर्ष छ भने दलितको औषत आयु ५८ वर्ष मात्र छ । खुल्ला बजार अर्थतन्त्रका कारण दलित समुदायको परम्परागत सिप, कला, पेसा व्यवसाय विस्थापित हुँदै गएको पाइन्छ । विश्वव्यापी महामारीका रुपमा फैलिएको कोविड १९ र लामो बन्दाबन्दीका कारणले हजारौंको संख्यामा बेरोजगारी थपिएकोछ । विद्यामान् ५० प्रतिशत दलित जनशक्ति पूर्णरुपमा बेरोजगार भएको छ । देशका ९५ प्रतिशत दलित समुदाय खाद्य संकटमा रहेको छ । दलित ५० प्रतिशत जनसंख्या बन्दाबन्दी पश्चात् जीविकोपार्जनको खोजिमा भौतारिरहेको छ ।

दलित समुदाय बैक, वित्तीय संस्थाहरूको पहुँचबाट टाढा रहेका छन् । ती वित्तीय संस्थाहरूमा ऋण लिनको लागि धितो राख्न आवश्यक जमिन नभएका कारण अधिकांश दलित समुदाय बैक, सहकारी तथा फाईनान्स जस्ता संस्थाहरूमा पहुँच राख्न असमर्थ हुन्छन् । तसर्थ, उनीहरू साहु महाजनसँग अधिक चर्को व्याज दर (मिटर व्याज) मा ऋण लिनुपर्ने अवस्थामा छन् ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयले सन् २०१२ मा नेपाल सामाजिक समावेशीकरण सर्वेक्षणको तथ्यांक अनुसार सार्वजनिक ठाउँमा प्रवेशमा विभेद भोग्ने नेपालका मुख्य आठवटा जातीय समूहमध्ये सबैभन्दा बढी ५० प्रतिशत दलितहरू छन् । अभै ४३ प्रतिशत मधेशी दलितले स्वास्थ्य सेवामा विभेद भोग्छन् । त्यस्तै २१ प्रतिशतभन्दा बढी मधेशी दलितको आधारभूत स्वास्थ्य सेवामा पहुँच छैन । भाषाका कारण १९ प्रतिशत मधेशी दलितले रोजगारीको अवसर गुमाउनु परिरहेको छ ।

विषय र क्षेत्र	राष्ट्रिय औसत	दलित समुदाय
वार्षिक आय	रु. ८८,७८५	३४,१८७
भूमिहीन	२१ प्रतिशत	४० प्रतिशत
मानव विकास सूचाङ्क	०.४ प्रतिशत	०.४४६
गरिबी	२५ प्रतिशत	४२ प्रतिशत
खाद्यान्न पर्याप्तता	७७ प्रतिशत	५३ प्रतिशत

४६ प्रतिशत मधेशी दलितहरूले वर्षभर दुई छाक पूरा खान पाउँदैनन् स्रोत र साधनहरूमाथिको पहुँचको अभाव, गरिबी, शिक्षाको अभाव र रोजगारीका पर्याप्त विकल्प नहुँदा दलित समुदायको खाद्य अधिकार दिनानुदिन कुण्ठित हुँदै गएको छ । ४२.५ प्रतिशत मधेशी दलितहरू प्राथमिक पेसाहरूबाट आफ्नो जीविकोपार्जन गरिरहेका छन् ।